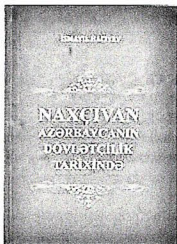

BİBLİOQRAFIYA

NAXÇIVAN TARİXİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ DAHA BİR UĞURLU ADDIM

Bu günlərdə Azərbaycan MEA Naxçıvan Bölməsinin sədri, akademik İsmayıl Hacıyev "Naxçıvan Azərbaycan dövlətçilik tarixində" (Bakı, Elm, 2018) adlı monoqrafiyası çapdan çıxmışdır. Onu da göstərmək lazımdır ki, Naxçıvan tarixinin tədqiqi İsmayıl müəllimin elmi yaradıcılığının ana xəttini təşkil edir. Onun müxtəlif illərdə nəşr etdiyi "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Naxçıvan", "Behbud ağa Şahtaxtinski: həyatı və fəaliyyətinin mühüm mərhələləri", "Naxçıvan Muxtar Respublikası müstəqillik yollarında", "Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri", "Heydər Əliyev siyasəti: tarixdə və günümüzdə", "Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın milli dövlətçilik tarixində", "Naxçıvan Muxtar Respublikasının ictimai-siyasi həyatı, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı (1991-2011-ci illər)" və bir çox başqa əsərləri Naxçıvan tarixinin bir çox qarənlik cəhətlərinə işıq salmış, Azərbaycan tarixşünaslığında özünəməxsus yeri olan naxçıvanşünaslıq istiqamətini daha da zənginləşdirmişdir.

"Naxçıvan Azərbaycanın dövlətçilik tarixində" monoqrafiyasını İ. Hacıyev elmi yaradıcılığında yeni bir mərhələnin başlanğıcı kimi də qiymətləndirmək olar. Əgər indiyə qədər onun tədqiqat çərçivəsi daha çox XX-XXI əsrlərə məhdudlaşdırılsa, o, əsərində ilk dəfə göstərilən çərçivəni aşmış, Naxçıvan diyarının dövlətçilik tarixini ən qədim zamanlardan müasir dövrümüzdə qədər tədqiq etmişdir. Elə buradaca monoqrafiyanın daha bir məziyyəti üzərində dayanmaq lazımdır. İsmayıl müəllim yalnız Azərbaycan dövlətçilik tarixində Naxçıvanın yerini təsvir etmək və müəyyənləşdirməklə kifayətlənməmiş, bütün Azərbaycan tarixi üçün mühüm aktuallıq kəsb edən bir çox məsələlərin qoyuluşuna və həllinə öz münasibətini bildirmişdir. Onun Azərbaycanda dövlətin yaranması şəraiti və ilkin xronologiyasının şərhə zamanı hətta akademik nəşrlərdə yer verilmiş uyğunsuzluqları qabartması diqqəti xüsusilə cəlb edir.

Akademik İ. Hacıyevin çoxillik zəhmətinin bəhrəsi olan monoqrafiya, giriş, 8 fəsil, 27 yarımfəsil, nəticə, bibliografiya, adlar göstəricisi və əlavələrdən ibarətdir. Müəllif monoqrafiyanın strukturunu müəyyənləşdirərkən tarixşünaslıqda qəbul edilmiş düşləmə prinsipi əsas götürmüş, Naxçıvan tarixinin ayrı-ayrı dövrlərini bu prinsipə sükənək-tərəf etmişdir. "Naxçıvanın Azərbaycanda dövlətyaranma prosesində rolu" adlanan birinci fəsil 4 yarımfəsildən ibarətdir. Burada Azərbaycan tarixində dövlət və dövlətçilik probleminin qoyuluşuna dair mövcud baxışlar tədqiqatçı süzgecindən keçirilmiş,

Naxçıvanın ərazisi və təbii-iqlim xüsusiyyətləri haqqında zəruri olan bilgilər yığcam şəkildə şərh olunmuş, ən qədim zamanlardan e. ə. III minilliyədək olan dövrdə diyarın inkişaf yolu işıqlandırılmış, Azərbaycanda dövlətin yaranmasına dair yeni müddəalar irəli sürülmüş, bu prosesdə Naxçıvanın rolu məsələsinə aydınlıq gətirilmişdir.

Birinci fəsilə tanışlıq göstərir ki, müəllif öz qarşısına heç də hamıya yaxşı məlum olan hadisə və proseslərin şərhini vermək vəzifəsi qoymamışdır. Burada diqqət çəkən əsas məqam bu hadisə və proseslərə peşakər və püxtələşmiş bir tədqiqatçının yanaşma tərzidir. Müəllifi hadisə və prosesin baş verdiyi zaman və məkandan daha çox onların törətdiyi nəticələr maraqlandırır. Belə yanaşma Naxçıvanın ərazisi, təbii-iqlim xüsusiyyətləri kimi məsələlərin işıqlandırılmasında özünü daha aydın göstərir. Əslində Naxçıvanın coğrafi mövqeyinin özündə bir unikalılıq var. Bu bölgə şimali Azərbaycanın cənubunda, cənubi Azərbaycanın isə şimalında mövqə tutmaqla bütün ölkədən gedən ictimai-siyasi proseslərin mərkəzində olmaq şansını qazanmışdır. Elə bunun nəticəsidir ki, diyar əsrlər boyu Azərbaycanın şimalı ilə cənubu arasında bir növ körpü rolunu oynamış, ölkənin dövlətçilik ənənələrinin formalaşmasına öz töhfəsini vermişdir.

"Azərbaycanın qədim dövrləri və Naxçıvan" adlanan ikinci fəsil böyük bir xronoloji zıncın – e.ə. IX əsrdən b. e.-nin III əsrinə qədərki dövrü əhatə edir. Bütbüvlükdə dörd yarımfəsildən ibarət olan bu fəsildə Naxçıvan diyarının Manna dövləti, Midiya və Əhəməni imperiyaları, Atropatena və Partiya Arşaklıları dövründə ictimai-siyasi vəziyyəti öyrənilmiş, adları fəkilən dövlətlərlə münasibətləri tədqiq edilmiş, bir çox məsələlər haqqında dəqiqləşdirmələr aparılmış, tarixşünaslıqda bu sahələrlə bağlı mövcud boşluqlar müəyyənləşdirilmişdir. Sonuncu fikirlər Naxçıvan diyarının Manna dövləti ilə münasibətlərinin aydınlaşdırılması məsələsində daha böyük aktuallıq kəsb edir. Problemə və dövrə dair tədqiqat əsərlərinin dərinəndən asqırın müəllif təəssüf hissi ilə bu əsərlərdə diyarın Manna dövlətinin tərkibində olduğu vaxt haqqında konkret fikirlər söylənilmədiyini qeyd edir və elə oradaca bu hadisənin e.ə. VIII əsrin sonu – e.ə. VII əsrin əvvəllərində baş verməsi ehtimalını irəli sürür. O, eyni zamanda e.ə. IX-VI əsrlərdə Naxçıvan diyarının qonşu dövlətlər və vilayətlərlə əlaqələrinin tədqiqi vəziyyətinin heç də qənaətbəxş olmadığını qeyd edir. Doğrudan da, göstərilən dövrdə diyarın Azərbaycanın cənub torpaqları ilə əlaqələrinin öyrənilməsi istiqamətində xeyli iş görülsə də, onun Azərbaycanın şimal torpaqları ilə əlaqələrinin işlənməsi hələ də öz tədqiqatçısını gözləyir.

Monoqrafiyanın həcm etibarilə ən böyük bölməsi "Azərbaycanın orta əsr dövlətləri və Naxçıvan" adlanan üçüncü fəsildir. Ümumilikdə 8 yarımfəsildən ibarət olan bu fəsildə bütün orta əsrlər dövründə (III-XVII əsrlərdə) Azərbaycan dövlətçiliyi sistemində Naxçıvanın yeri və rolu arqandırılmışdır. Müəllif burada da öz qarşısına qoyduğu vəzifəyə uyğun olaraq əsas diqqəti orta əsrlər dövründə Azərbaycanın dövlətçilik sistemində Naxçıvanın mövqeyinin müəyyənləşdirilməsinə yönəlmişdir. Erkan orta əsrlər dövründə Azərbaycanın digər torpaqları kimi, Naxçıvan diyarı da əvvəlcə (III-VII əsrlər) Sasani imperiyasının, sonra isə (VII-IX əsrlər) Ərəb xilafətinin tərkibində olmuşdur. Buna baxmayaraq, diyar hər iki imperiyanın hakimiyyəti dövründə özünün inzibati və siyasi mərkəz rolunu qoruyub saxlamış, bununla da yaxın gələcəkdə Azərbaycanın qədim dövlətçilik ənənələrinin dirçəlməsinə öz töhfəsini vermişdir. Naxçıvan bu dövrdə Azərbaycanda həm də yadelli əsarətə qarşı müqavimət hərəkatının mühüm mərkəzlərindən biri olmuşdur. Əsərdə hazırkı dövrdə də Naxçıvan diyarının müxtəlif yerlərində Kürətilər hərəkatının rəhbəri Babəkin adı ilə bağlı tarixi abidələrin və yaşayış yerlərinin göstərilməsi bu fikri təsdiq edən mühüm dəlillər kimi göstərilir.

Müəllif monoqrafiyanın bu bölməsində ərəb xilafətinin süqutundan sonra Azərbaycanı daaranmış müstəqil dövlətlərin (Sacilər, Salarilər, Şirvanşahlar, Şəddadilər və Rəvvadilər) ictimai-siyasi həyatında Naxçıvanın yeri məsələsinə diqqətə əsaslandırılmışdır. Onun X əsrin 80-ci illərindən XI əsrin 60-cı illərinə qədər mövcud olmuş Naxçıvanşahlıqla əlaqədar irəliləyən fikirlər xeyli maraqlıdır. Tarixi ədəbiyyatda bu qurumun mövcudluğu və statusu haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bu fikirlərin hər birinin elmi təhlilini verən müəllif Naxçıvanşahlığın əhatə etdiyi ərazini müəyyənləşdirmiş, onun tarixinin Rəvvadilər və Şəddadilər dövlətləri ilə sıx bağlı olması qənaətinə gəlmişdir. Diləfllər sülaləsinin idarə etdiyi Naxçıvanşahlıq əksər vaxtlarda Şəddadilər dövlətinin tərkibində bir əmirlik kimi nisbi müstəqilliyə malik olmuş, bir sıra vaxtlarda müstəqilliyini qoruyub saxlamış, qonşu dövlətlərlə dostluq münasibətləri yaratmışdır.

Monoqrafiyada Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin tarixinə ayrıca bir yarım-fəsilin həsr edilməsi heç də təsadüfi deyildir. Müəyyən vaxtlarda Şərqi ən qüdrətli imperiyaların birinə çevrilən bu dövlətin tarixində Naxçıvan diyarının özünəməxsus yeri vardır. Dövlətin banisi Şəmsəddin Eldəniz 1146-cı ildə Naxçıvan vilayətini ələ keçirdikdən sonra öz dövlətinin paytaxtını buraya köçürmüşdü. 1174-cü ildə qədər Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin paytaxtı olmuş Naxçıvan şəhəri məhz bu dövrdə öz tarixinin çiçəklənmə dövrünə qədəm qoymuş, dövlətin əsaslarının möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynamışdır. Monoqrafiyanın bu fəsilinin sonrakı yarım-fəsillərində XIII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda gedən siyasi proseslərdə Naxçıvanın oynadığı rol qabarıq şəkildə diqqətə çatdırılmışdır.

Tədqiqatçı əsərdə Azərbaycanın dövlətçilik tarixində özünəməxsus mövqeyi olan Naxçıvan xanlığına xüsusi yer ayırmışdır. Əslində Azərbaycanın digər xanlıqları kimi, Naxçıvan xanlığı da milli dövlətçilik ənənələrinin yaranıb inkişaf etməsində mühüm rol oynamışdır. XIX əsrin əvvəllərində baş vermiş rus istilası bu ənənələrin inkişafına ağır zərbə vursada, onu tamamilə sıradan çıxara bilmədi. Artıq xanlıqlar dövründən formalaşmağa başlayan milli dövlətçilik ideyaları 1918-ci ildə yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə real həqiqətə çevrildi. Müəllif haqlı olaraq göstərir ki, bu dövrdə də Azərbaycanın dövlətçilik sistemində mühüm rol oynayan Naxçıvan ölkənin ərəzi bütövlüyünün qorunub saxlanılmasına öz töhfəsini vermişdir.

Naxçıvan diyarının tarixinin 70 illik bir dövrü sovet hakimiyyəti ilə bağlı olmuşdur. Müəllif bu dövrdə diyarda getmiş ictimai-siyasi prosesləri iki yarım-fəsildə öyrənmişdir. "Naxçıvanın muxtariyyətə təşkil edilməsi" adlanan birinci yarım-fəsil çox zəngin mənbələr və tədqiqat əsərləri əsasında yazılmışdır. Bu materialları təhlil edən müəllif haqlı olaraq belə nəticəyə gəlir ki, məhz Naxçıvan əhalisinin qətiyyəti və qardaş Türkiyənin obyektiv mövqə tutması nəticəsində diyarın ermənilər tərəfindən ələ keçirilməsinin qarşısı alınmış, ona Azərbaycan SSR-in tərkibində muxtar respublika statusu verilmişdir. Fəsilin ikinci yarım-fəsilində sovet hakimiyyəti illərində Naxçıvan MSSR-in keçdiyi siyasi və sosial-iqtisadi inkişaf yolu işıqlandırılmışdır.

Monoqrafiyanın zəngin faktiki materiallar əsasında yazılan, eyni zamanda elmi-nəzəri materiallarla zəngin olan yeddinci və səkkizinci fəsilləri özlərinin daha böyük elmi əhəmiyyət daşımaları ilə seçilir. Cəmi 3 yarım-fəsildən ibarət olan yeddinci fəsildə Ulu öndər Heydər Əliyevin Naxçıvana rəhbərlik etdiyi 1991-1993-cü illər daha diqqətə əsaslandırılmış, hazırkı dövrdə Naxçıvanın çiçəklənmə dövrü yaşamasında həmin illərin misilsiz rol oynadığı xüsusi vurğulanmışdır. Burada həmçinin Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il Konstitusiyası əsasında Naxçıvanın yeni statusunun təsbit edilməsi də işıqlandırılmışdır. Monoqrafiyanın "Naxçıvan Muxtar Respublikasının müasir Azərbaycan dövlətçiliyində rolu (1995-ci ilin sonlarından bizim günlərədək)" adlanan səkkizinci

fəslində Naxçıvan Muxtar Respublikasının yeni Konstitusiyasının qəbul edilməsi, Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri Vasif Talibovun rəhbərliyi dövründə diyarda quruculuq və abadlıq işlərinin miqyasının daha da genişlənməsi, ulu öndər Heydər Əliyevin və onun layiqli davamçısı İlham Əliyevin diyara göstərdikləri diqqət və vaxtı konkret faktlər əsasında tədqiq olunmuşdur. Monoqrafiyanın sonunda şəxs və coğrafi ad göstəricilərinin, eləcə də mühüm əhəmiyyət daşıyan sənədlərin Əlavədə verilməsi onun elmi əhəmiyyətini daha da artırır.

Düşünürəm ki, akademik İsmayıl Hacıyevin uzun illər davam etmiş gərgin əməyin bəhrəsi olan bu monoqrafiya ölkəmizin dövlətçilik tarixini, Naxçıvan diyarının tarixinin müxtəlif dövrlərinin araşdırın tədqiqatçılar, həm də bu diyarın tarixini öyrənmək istəyən bütün oxucular üçün faydalı olacaqdır.

CAMAL MUSTAFAYEV
Tarix üzrə elmlər doktoru, professor